

А. Ф. Коваленко

канд. філол. наук, доцент кафедри журналістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ ОДЕСЬКОГО САМВИДАВУ 60-80 РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячується дослідженню особливостей друкованої продукції самвидаву в м. Одеса. Аналіз видань (журналів, брошур, листівок, оригінальних друкованих текстів тощо), їхній зміст та художньо-технічне оформлення здійснено відповідно до чинного стандарту ДСТУ 3017-95.

Актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, загальними соціально-політичними процесами українського сьогодення, з іншого — активним вивченням спадщини та діяльності шістдесятників, дисидентів і такого суспільного явища як самвидав вченими-істориками, політологами, соціологами, культурологами, філологами, журналістами тощо, серед яких Л. Алексеева, Олесь Обергас, О. Спанатій, Ю. Зайцев, Л. Ковальчук та ін.

Предмет дослідження — специфіка друкованої продукції одеського самвидаву 60-80-х рр. ХХ ст.

Об'єкт — друкована продукція, вироблена або поширювана дисидентами на теренах Одеси в зазначений період.

Історичний поступ українського народу яскраво виражений рухом боротьби українців, продемонстрованим так званім Рухом Опору ХХ ст., яскравим етапом якого є дисидентство. Його активними учасниками поряд з мешканцями міст Києва, Львова, Харкова стали й одесити. До їх когорти дослідники відносять як свідомих інтелігентів-одеситів, що не входили в будь-яку організацію, як-то Олекса Різників, Володимир Барсуківський, Ганна Михайленко, Леонід Притика, Василь Берладяну-Берладник, Святослав Карванський та інші аж до учасників членів-засновників Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод (1976 р.) — Ніни Строчагої; групи націоналістів, що виникла в Одесі наприкінці 1950-х рр. на чолі з

Володимиром Юрківом, Ігорем Кічаком; підпільної організації «Демократичний союз соціалістів» на чолі з директором школи робітничої молоді Миколою Драгошем та ін.

Наслідком їх діяльності, крім безпрецедентних актів протесту, як, наприклад, заворушення у 1960-му році проти радянської міліції, читання забороненої літератури, матеріальної і моральної допомоги однодумцям, був самвидав.

У цій розвідці використовуємо поняття «самвидав» у декількох тлумаченнях:

1. Незалежний стихійний інститут поширення друкованої (письмової, аудіо-) інформації, у якому остання передається особисто від людини до людини, що розвинувся і набув популярності в СРСР у 60-80-х роках ХХ століття в умовах жорстокої цензури і тоталітаризму (Спанатій Олександр); Олесь Обертас як багато російських дослідників твердить, що це вияв культурницького руху [6];

2. Сукупність друкованих текстів, що нелегально тиражувалися і поширювалися населенням у 1960-1980-х рр. у СРСР і досягали значних накладів. В такому разі перші самвидавні тексти в Україні — літописи та апокрифи Ф. Печерського, Д. Заточника та ін. [9].

В Одесі найактивніше з-поміж чотирьох виявився другий та третій етапи розвитку самвидаву: зокрема, 1964-1965 рр. — поширення анонімних статей «З приводу процесу над Погружальським», клопотань щодо русифікації, національних питань «Про сучасне і майбутнє українського народу», «Уроки історії», «Націоналіст»; третій етап — 1966-1975 рр. — поширення документів, пов'язаних із судовими вироками (записи з суду, вироки, промови тощо). Періодичний самвидавний журнал «Український вісник» (1970), твори В. Мороза тощо.

Архіви СБУ, судові процеси над одеситами-дисидентами свідчать про їхню активну діяльність у процесі поширення і виготовлення самвидавної продукції, вилученої під час арештів або навіть під час перебування на засланні. Наприклад, Павло Отченашенко арештований за антирадянські листівки, Володимир Юрків та Ігор Кічак — за

статті з розвінчання антинародної суті пануючого режиму, які спромоглися, за свідченням історика Ю. Зайцева [3], у воркутинських таборах видавати «Бюлетень українського політв'язня». Ганна Михайленко арештована за документи та інформативні документи (матеріали) для московської «Хроніки текучих подій» і радіо «Свобода». У Леоніда Тимчука вилучено ряд фотоплівок із забороненими творами Солженіцина, у Олексі Різнікова — летючки, у багатьох інших — рукописні тексти.

У справі арештованої Ніни Строкатої, відкритої 1972 року, зазначено, що під час обшуку в неї вилучено вірш «Спадкоємцям Лаврентія Берії» (анонім), лист «В международную ассоциацию журналистов г. Прага», лист колективі журналу «Перець», вірші «Ліна у Львові» і «Лара»; документ «Серед снігів» В. Мороза, «Український вісник» (випуск другий — травень 1970 р.), «Хроніка текучих подій» № 13 від 29 квітня 1970 р., збірка віршів «Крик з могили» М. Холодного та окремі вірші, документ у вигляді листа «Священника С. Желудкова» та ряд матеріалів самвидаву, які вона передала О. Прициці: документ «Думать», «Український вісник» (випуск 1, фотографії осіб дисидентів тощо) [1].

Отож періодичним умовно можна назвати, відповідно до чинного в Україні «ДСТУ 3017-95», «Український вісник». Примірники журналу, «видані» самвидавцем в Україні, — це видання, які відповідно до стандарту за змістом можна кваліфікувати як журнальні, однак за форматом — це книжкові видання. За змістовим наповненням — журнал художньої літератури та публіцистики. Випуски всіх журналів тематичні: присвячені пам'яті відомих українських дисидентів, як-то Алла Горська, В. Стус, В. Мороз та інші, містять факти біографій, матеріали про їхню діяльність, арешти, ряд документів, відозв. Можна виокремити навіть тематичні рубрики (документальні матеріали, художні тексти, публіцистика, мартиролог, у якому повідомляли статистику з різних міст України про звичайних українців, дисидентів, які були покарані радянським «правосуддям»

за антирадянську діяльність), однак композиційно ці рубрики не виділялись, назви відсутні [10, 11].

Формат видання нестандартний — менший від мінімального — 60x84/32 (за стандартом мінімальний для книжкових 95x130). Обкладинки журналу тонкі у варіанті № 4 за січень 1971 р. жовтого кольору. Папір жовтий, газетний, низької якості. Оформлення досить збіднене. Фактично, крім виділень різного розміру кеглями назви на обкладинці (**Український** — кеглем — 14 п. та **вісник** — 30 п., жирне накреслення), вхідних даних та відбивки текстів зірочками, інших ознак художнього оформлення нема. Основний текст виконаний гарнітурою із засічками, характерною для текстів, надрукованих друкарською машинкою. Малий формат зумовив використання, фактично, мінімального кегля — 3-4 п., відсутність полів для обрізки та відсутність інтерліньяжу, що ускладнює читання, відсутність змісту пояснюється браком паперу і намаганням зробити журнал максимально компактним. Тобто видання такого формату призначене для зручного носіння нелегально, за халявами, або приховування у шакарпетках чи будь-де, як це було у Ніни Строкатої [10]. Не випадково у перевиданнях журналу за кордоном на титулі зазначено, що це захальвний журнал. Безперечно, видання має ряд технічних недоліків, редакторських помилок через відсутність редакторів, коректорів тощо, оскільки часто видавець — редактор — автор поєднувався в одній особі. Меншим від мінімального журнального розміру — 70x108/32 виходив журнал у 1988 р. [12]. Видання має м'яку обкладинку жовтого кольору з вказівкою на титулі назви, виду видання як громадського літературно-художнього та суспільно-політичного журналу, номеру випуску (випуск сьомий, серпень 1987 року), міста видання: Київ — Львів. Основний текст виконано книжковою гарнітурою без засічки, кеглем 8 п. Невеликий формат зумовив відсутність колонтитулів, колон лінійок, малі поля для згинів та обрізки. Натомість наявні примітки і ознаки редакторських правок, відсутній зміст [11].

Видання цього журналу за кордоном видавництвами «Смоскип», «Сучасність» виконане відповідно до чинних вимог, стандартним журнальним форматом 60x90/16, гарнітурою Times New Roman, кеглем — 10 п. [11]. Однак журнал має цупку обкладинку, суперобкладинку, 2 контртитули, перший із зазначенням назви, номеру випуску, назви видавництва та його адреси англійською мовою, відповідно до вимог щодо перекладних видань. Другий контртитул містить вказівку на нумерацію журналу в архіві бібліотеки СМОЛОСКИПа, мистецьке оформлення суперобкладинки — зображення скульптури Юліана Сінкевича «В'язень», а також зазначення авторського права видавництва в Парижі і Балтиморі. Видання виконане відповідно до вимог на якісному папері, містить зміст. У оригінальних і перевиданих журналах відсутні випускні дані.

Документ Валентина Мороза «Серед снігів» [5] за форматом книжкових видань відповідно до ДСТУ становить собою брошуру розміром 89Мx124/32. На обкладинці жовтого кольору зазначена назва тексту (гарнітура з засічками, жирне накреслення, кегль — 30 п.) із визначенням жанру публіцистичного тексту: полемічний есей (гарнітура з засічками, жирне накреслення, кегль — 14 п.), угорі прізвище автора — (гарнітура без засічок, жирне накреслення, кегль — 18 п.), внизу рік видання — 1972 (жирне накреслення, гарнітура із засічками, кегль — 9 п.), виділений відбівками. На звороті обкладинки зазначено: Видала Старшина Пластової Станиці, Торонто. Передрук із «Сучасности», ч. 3 (123), 1971, Мюнхен. За обсягом це брошура, оскільки має 29 ст., відповідно не містить змісту. На титулі зазначено прізвище автора англійською мовою та авторські права для перекладних видань. Видання, відповідно до ДСТУ, за змістом можна класифікувати як книжкове, містить вступне слово від редакції, має посилання до тексту, що стосуються переважно історичних довідок, окремі слова в тексті виділені або жирним накресленням, або розрядкою і великими літерами, однак композиційно видання незавершене — немає змісту. Поділ тексту на частини відсутній, у ньому описані події, що стосуються роздумів авто-

ра і свідчень із місць заслання та роздумів про загальні суспільні процеси СРСР та УРСР після смерті Сталіна, резонанс від публіцистики І. Дзюби та його роль як шістдесятника в українському відродженні. Текст надруковано на якісному папері із дотриманням усіх вимог.

Одеським самвидавом поширені оригінальні тексти, як маємо у випадку летючки Олекси Різникова [8]. Це листівка відповідно до кваліфікації ДСТУ за інформаційними ознаками, поширювана Олексою Різниковим і Володимиром Борсуківським в Одесі та Кировограді 7-8.11.1958 р., називається «Обращение к народу». Виконана на стандартному аркуші А 4, газетного паперу, має антипартиїний характер. Її зміст зведений до протесту проти відсутності свободи слова, бідності селян, проти насильницької колективізації, продовольчої кризи, браку одягу тощо. Антипартиїність її підкреслена рядом закликів на кшталт: «Долой фашистскую диктатуру партии! Нам нужна подлинная свобода взглядов, свобода печати! Да здравствует подлинная свобода народа!!!». В правому нижньому куті містилась вказівка на автора листівки: «Союз борьбы за освобождение народа/ Собозон/».

Самвидавом були поширені й художні тексти анонімних авторів або віршів Святослава Карванського, В. Стуса та інших українських поетів і письменників. Особистий архів Г. Могильницької [4] містить передруки на друкарській машинці «Монолог запеклого інтернаціоналіста», виконаний українською мовою, катреном, кожен з катренів надруковано на окремому аркуші. Таким самим є текст «Набої для розстрілу» (лірико-публіцистична розвідка) Гелія Снегірьова, виконана на друкарській машинці, гарнітурою із засічками. Текст має редакторські помилки і зроблені редакторські правки від руки (латиною дописаний епіграф з вірша Лесі Українки), недоліками (у дужки взято назву тексту, немає вирівнювання по центру в назві й жанрі тексту, відсутні пробіли, у назвах тексту та окремих частин містяться крапки тощо). Натомість для привернення уваги читача, композиційної стрункості тексту використані роз-

рядка (прізвище СНЄГІРЬОВ, назва тексту), підкреслення однією та двома лініями, існує відбивка тексту тире.

Поширювали тексти самвидаву, оригінальні твори і поштовими картками, відповідно до класифікації ДСТУ за цільовим призначенням, за обсягом — це листівки. Однією з таких є вітальна листівка з віршем-посвятою Святослава Карванського Галині Могильницькій на День народження [4]. Листівка із змішаним зображенням: обрамленням, виконаним у етнічних мотивах, та текстом: «В день народження. Сердечний привіт, Щастя, здоров'я, довгих літ!» [4], виконаним специфічною гарнітурою із засічками в художньому виконанні на звороті містить вірш, написаний від руки друкованими літерами. Вірш присвячений подвижницькій діяльності Г. Могильницької та всіх дисидентів. Він без назви, замість якої ініціали адресата.

Заяви, промови і звернення, як правило, поширювалися на звичайних друкарських аркушах, надрукованих друкарською машинкою, серед них і Останнє слово Ніни Строкатої на процесі в Одеському обласному суді 17 травня 1972 р. [1].

Загалом у «Хроніці подій» стосовно одеського дисидентського руху містилась інформація тільки відносно самвидаву, натомість і її небагато: « в 1967 році був арештований студент-заочник Давид Найдіс, в 1969 році Олену Крупко вигнали з роботи з ОНУ, де вона пропрацювала 18 років, — за те, що давала читати самвидав, в 1971 році був суд над бібліотекршою Рейзою Палатник. Її засудили на три роки за те, що під час обшуку знайшли передрук віршів Мандельштама, Галича, відкриті листи А. Сахарова, Л. Чуковської та ін.; вчителька Ганна Голумбієвська ... була виключена з партії і звільнена з роботи за згадку про Солженіцина на уроці з літератури» [2]. Влітку 1974 року в доцента ОДУ Алексєєва-Попова вилучили фотокопію книги «Архіпелаг ГУЛАГ». В 1975 р. в Одесі відкрито «справу Ігрунова», у зв'язку з якою допитано 30 осіб у пошуках «бібліотеки самвидаву», яку так і не знайшли, а поширення самвидаву тривало. В 1976 році арештовано Віктора Гончарова за поширення московського самвидаву, в 1977 році —

Василя Барладяну за поширення московського і київського самвидаву. В травні 1978 року під час обшуку у В. Ігрунова конфіскували матеріали до альманаху, який хотіли випустити він з друзями. У 1982 році відбувся арешт фізика Петра Бутова, під час якого вилучено екземпляри «Хроніки подій» і «Хроніки Литовської католицької церкви», фотокопії багатьох творів самвидаву і самвидаву [2, с. 240].

Активними поширювачами і авторами самвидавних текстів у м. Одеса були українці та євреї, одним з яких був Найдіс Давид Йосипович — журналіст, арештований у 1967 році. Він активно поширював свої антирадянські вірші, поему «Елена», вірш «Другу», присвячений В. Чорноволу, з яким був особисто знайомий у студентські роки. Поему, видрукувану на друкарській машинці, сам поширив поміж студентами факультету журналістики в Києві. За даними «Одеського мартиролога», репресованих за антирадянську пропаганду в Одеській області, найбільше було серед українців та євреїв, арешти яких посилювались, на думку Д. Найдіса, на фоні конфлікту на Близньому Сході між Ізраїлем і Палестиною [7].

Самвидавні релігійні тексти, вікони (серед них вікони, надруковані в цеху кольорової поліграфії колишньої типографії Фесенка) [2, с. 76], виступи проти руйнування Свято-Преображенського собору в Одесі поширювалися одеськими православними священиками о. Антонієм із церкви на Старопортофранківській, священиками Святоїллінського собору та іншими та баптистами, серед яких П. Т. Маклаков, В. Лунгу та інші, відправлені до Сибіру. Колишній в'язень ГУЛАГу Грідін В. стверджує, що серед вилучених речей у арештованого баптиста П. Т. Маклакова було конфісковано декілька номерів журналу «Баптист», нелегально поширюваного серед баптистів Одеської області, різних релігійних книг, які в подальшому конспектувались менш освіченими баптистами [2, с. 77]. В Мордовії репресований дізнався про поширення серед одеських баптистів журналу «Башня стражи» [2, с. 77].

Отже, в Одесі періодичних самвидавних видань не було, натомість активно поширювались «Український ві-

сник», оригінальні твори дисидентів В. Мороза, Святослава Карванського, В. Стуса та одеських авторів. Частіше зустрічались надруковані на машинці листівки, виступи, промови, летючки, заяви, подекуди нередаговані, з помилками, невеликого обсягу, без випускних відомостей, на папері низької якості (переважно газетному). Перевидані ж за кордоном і поширювані серед одеських дисидентів номери «Українського вісника», оригінальних творів В. Мороза та інших авторів відповідають вимогам до друкованої продукції. Такі видання поширювалися переважно українцями та євреями. Активно розповсюджувалася й релігійна друкована продукція, більшою мірою пов'язана з баптистами.

Список використаної літератури

1. Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / [Упоряд. О. С. Різників] — Одеса: Друк, 2005. — 516 с.
2. Дороги за колючою проволокою. Воспоминания, очерки о людях ГУЛАГа и о правозащитном движении в Одессе. — Одесса: НПФ «Астропринт». — 259 с.
3. Зайцев Ю. Одеса — південна «столиця» опозиційного руху 60-80 років / Ю. Зайцев / Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / [Упоряд. О. С. Різників] — Одеса: Друк, 2005. — С. 12—21.
4. Могильницька Г. А. З непам'яті прикликана судьбою / Г. А. Могильницька — Бровари: Українська ідея. — 2007. — 288 с.
5. Мороз В. Серед снігів / В. Мороз — Мюнхен, 1972
6. Обертас Олесь Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і — початок 1970-х років) / Передм. М. Коцюбинської; післямов. О. Зінкевича. — К.: Смолоскип, 2010. — 300 с.
7. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. В 4 т. / Составители Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Историко-мемориальное издание — Т. 4. — Одесса: ОКФА, 2005. — 896 с.
8. Різників О. «Я винен тим, що українець»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниковим. Документи / В. Різників — Львів: ВФ «Афіша», 2007. — 232 с.
9. Спанатій О. С. Український самвидав 1960-80-х років: сегмент неперіодичних видань: автореф. дис. канд. наук із соціальн. комунік.: 27.00.05 / О. С. Спанатій; Інститут журналістики КНУ імені Т. Шевченка. — 20 с.
10. Український вісник. — 1971. — № 4. — 115 с.
11. Український випуск. — 1971. — № 7—8. — 183 с.
12. Український вісник. — 1987. — № 7. — 174 с.
13. Шевченко В. Е. Художньо-технічне редагування / В. Е. Шевченко — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 254 с.